

УДК: 303.446.4: 398.5 (512.154):94(575.2) (04)  
DOI 10.33514/1694-7851-2025-3/2-602-610

**Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев)**  
тарых илимдеринин доктору, профессор  
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети  
Бишкек ш.  
[chorotegint@gmail.com](mailto:chorotegint@gmail.com)

### **КЫТАЙЛЫК КЫРГЫЗ ИЛИМПОЗУ, ПРОФЕССОР МАМБЕТТУРДУ МАМБЕТАКУНДУН КЫРГЫЗ ТААНУУГА КОШКОН САЛЫМЫ ТУУРАЛУУ**

**Аннотация.** Макалада Кытай Эл Республикасынын жараны, теги кыргыз, профессор Мамбеттурду Мамбетакундун заманбап кыргыз таанууга кошкон ар тараптуу салымдары жөнүндө чагылдырылган.

Мамбеттурду Мамбетакун 1965-жылы аяк оона айынын (сентябрдын) 20сында Кытай Эл Республикасындагы Шинжаң Уйгур автоном районуна караштуу Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусундагы Корумдук деген кыштакта туулуп-өскөн. Ал 1988-жылы теке (июль) айында Үрүмчү шаарындагы Шинжаң университетинин тил-адабият факультетин бүтүргөн. Ал 2011–2018-жылдары Шинжаң педагогикалык университетине караштуу Манас эпосун изилдөө борборун жетектеген.

Ал көп багыттуу жаратмандык иш-аракети менен заманбап кыргыз таанууга (анын ичинде фольклор таануу, тил таануу, манас таануу, адабият таануу, кыргыз этнографиясы, кыргыз ономастикасы жана башка тармактарга) салым кошуп келет жана ал бул жана башка илимий тармактарда бир катар эмгектерин жарыялаган. Андан тышкары ал кытайлык кыргыздардагы манасчылык жана өлөң айтуу өнөрлөрүн сактоо жана изилдөө боюнча коомдук ишмердиги менен да таанымал.

**Негизги сөздөр:** кыргыз этнографиясы, фольклор, манас таануу, кыргыз тили, “Манас” эпосу, Кытай, Кыргызстан, фу-йү кыргыздары, кытайлык кыргыздар, өлөңдөр, Мамбеттурду Мамбетакун

**Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев)**  
доктор исторических наук, профессор  
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына  
г. Бишкек

### **О ВКЛАДЕ КИТАЙСКОГО КЫРГЫЗСКОГО УЧЕНОГО, ПРОФЕССОРА МАМБЕТТУРДУ МАМБЕТАКУНА В КЫРГЫЗОВЕДЕНИЕ**

**Аннотация.** В статье освещается многогранный вклад профессора Мамбеттурду Мамбетакуна, гражданина Китайской Народной Республики кыргызского происхождения, в современное кыргызоведение.

Мамбеттурду Мамбетакун родился 20 сентября 1965 года в селе Корумдук Кызыл-Суу Кыргызской автономной области Синьцзян-Уйгурского автономного района Китайской Народной Республики. В июле 1988 года он окончил факультет языка и литературы Синьцзянского университета в г. Урумчи. С 2011 по 2018 год он возглавлял Центр исследований эпоса «Манас» при Синьцзянском педагогическом университете.

Благодаря своей разнообразной творческой и научной деятельности он внес значительный вклад в современное кыргызоведение (включая фольклористику, лингвистику, манасоведение, литературоведение, кыргызскую этнографию, кыргызскую ономастику и другие направления) и опубликовал ряд работ по этим и другим научным направлениям. Кроме того, он известен своей общественной деятельностью по сохранению и изучению традиций исполнительства эпоса «Манас» и фольклорного импровизаторского песенного жанра «ёлёнг» (ölöng) у китайских кыргызов.

**Ключевые слова:** кыргызская этнография, фольклор, манасоведение, кыргызский язык, эпос «Манас», Китай, Кыргызстан, фуюйские кыргызы, китайские кыргызы, ёлёнг, Мамбеттурду Мамбетакун

**Tynchtykbek Chorotegin (Tchoroev)**

Doctor of Historical Sciences, Professor

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

Bishkek c.

### ON THE CONTRIBUTIONS OF THE CHINESE KYRGYZ SCHOLAR, PROFESSOR MAMBETTURDU MAMBETAKUN TO THE KYRGYZ STUDIES

**Abstract.** The article illuminates the multifaceted contributions of Professor Mambetturdu Mambetakun, a citizen of the People's Republic of China, the ethnic Kyrgyz, to the contemporary Kyrgyz studies.

Mr. Mambetturdu Mambetakun was born on September 20, 1965, in the village of Korumduk in the Kyzyl-Suu Kyrgyz Autonomous Prefecture of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region in the People's Republic of China. In July 1988, he graduated from the Faculty of Language and Literature at Xinjiang University in Urumqi. From 2011 to 2018, he led the Manas Epic Research Center at Xinjiang Normal University.

Through his diverse creative and scholarly work, he has made significant contributions to modern Kyrgyz studies (including folklore studies, linguistics, Manas studies, literary studies, Kyrgyz ethnography, Kyrgyz onomastics, and other fields) and has published a number of scientific works related to the above mentioned and other scholarly branches. In addition, he is also known for his public activities in preserving and studying the traditions of performance of the epic of Manas and improvised singing of the folklore songs of Ölöng amongst the Kyrgyz in China.

**Keywords:** Kyrgyz ethnography, folklore, Manas studies, Kyrgyz language, Manas epic, China, Kyrgyzstan, Fuyu Kyrgyz, Chinese Kyrgyz, Ölöng, Mambetturdu Mambetakun

### Илимпоздун өмүр таржымакалы жөнүндө учкай сөз

Азыркы тапта кытайлык кыргыздардын этнографиясы, тарыхы, бараандуу инсандары жана алардын айдыңдарынын ар кыл илимий саамалыктары жаатында эгемен Кыргызстанда жана чет өлкөлөрдө бир катар изилдөөлөр жарыяланып келет [1; 2]. Арийне, көп багыттуу жаратмандык иш-аракети менен заманбап кыргыз таанууга (анын ичинде фолклор таануу, тил таануу, манас таануу, адабият таануу, кыргыз этнографиясы, кыргыз ономастикасы жана башка тармактарга) бараандуу салым кошуп жаткан кытайлык кыргыз илимпозу, профессор Мамбеттурду Мамбетакун мырзанын чыгармачылыгы жөнүндө Ала-Тоодо атайын илимий изилдөөлөр жокко эсе десек болот.

Бул окумуштуунун илимий салымдарын иликтебей туруп азыркы кытайлык кыргыздардын илимий чөйрөсүнүн тарыхын элестетүүгө эч мүмкүн эмес. Албетте,

А.Жуматурду, Т.Ысак кызы, Ч.Т.Субакожоева сыяктуу айрым адабиятчы, тарыхчы жана этнографтар Мамбеттурду Мамбетакун жөнүндө өз эмгектеринде учкай болсо да сөзсүз чагылдырып келишээрин [3; 8; 9; 10; 14] кошумчалай кетүүбүз абзел. Жаш илимпоз Дабыт Абдылбаары уулу жакында “Фейсбуктагы” жарыясында Мамбеттурду Мамбетакундун өмүр таржымакалы жөнүндө макала жазганын, бирок аны толук жарыялай электигин эскертти[20].

Профессор Мамбеттурду Мамбетакун 1965-жылы аяк оона (сентябрь) айынын 20сында Кытай Эл Республикасындагы Шинжаң Уйгур автоном районуна (ШУАР) караштуу Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунун (ККАО) борбору Артыш шаарына караштуу Тегирмети айылынын Корумдук кыштагында туулган. Теги – кыргыз. Биз 2014-жылы жайында ушул айылда да болуп, айылдыктар менен баарлашып кайттык.

Ал 1988-жылы теке (июль) айында Үрүмчү шаарындагы Шинжаң университетинин тил-адабият факультетин аяктаган соң, алгач Шинжаң коомдук илимдер академиясынын улуттар адабиятын изилдөө ордуна (борборуна) кызматка бөлүнгөн.

Ал Шинжаң коомдук илимдер академиясында изилдөөчү (1988–2004), Шинжаң педагогика университетинде профессор, аспиранттардын жетекчиси (2005), Шинжаң педагогикалык университетине караштуу “Манас” эпосун изилдөө борборунун мүдүрү (2011–2018) жана башка кызматтарды аркалап келгендиги дурус маалым. Анын айрым биографиялык маалыматтарын ушул саптардын ээси “Википедиянын” кыргызча барагына да жарыялаган[21].

Мамбеттурду Мамбетакун коомдук ишмердик менен ырааттуу алектенип келди. Маселен, ал Шинжаң жазуучулар коомунун орунбасар төрагасы (1996), Мамлекеттик жаштар биримдигинин мүчөсү (1995) болуп иш алып барган.

Анын 70тен ашуун илимий жана илимий-жамааттык эмгектери кыргыз, ханзу (кытай), уйгур, казак жана англис тилдеринде жарык көргөн. Алар заманбап кыргыз таанууга (анын ичинде фольклор таануу, тил таануу, манас таануу, адабият таануу, кыргыз этнографиясы, кыргыз ономастикасы жана башка тармактарга) байланыштуу көйгөйлөргө арналган.

Маселен, анын «Өзүбүздү унутбайлы» (1994), «Кыргыз адабият тарыхы» (1996), «Манас эпосунун варианттары жана манасчылык» (1997), «Хейлоңжияң кыргыздары» (Гундула Салк менен биргелешип, 1998 [19]) аттуу китептери жана макалалары жарыяланган. Ал мыкты котормочу жана таланттуу редактор катары да белгилүү.

2018-жылы профессор Мамбеттурду Мамбетакундун тагдырында кыйчалыш окуялар орун алгандыгын, түшүнүксүз себептерден улам анын ШУАРдагы абакка жатып калгандыгын учкай эскере кетелик. Ал жөнүндө учурунда макала жазган элек[13]. Демек, ушул учурда профессор Мамбеттурду Мамбетакундун тагдырында биз убактылуу жаман түш сыяктуу өтүп кетет ко, деп ишенген бир бороондуу күндөр каптап турат. Кыргызстандык бир катар айдыңдар Мамбеттурду Мамбетакунга тилектештигин ырааттуу билдирип келишет.

Таланттуу илимпоздун өмүрлүк жаншериги Гүлсайра Жасын карындашыбыз Үрүмчүдө аман-эсен туруп жаткандыгын, бала-чакасы бакыбаттыкта жашап жатышкандыгын жана башка жагымдуу жаңылыктарды быйыл үйрөнүп, ак дилден кубандык.

Эң башкысы – профессор Мамбеттурду Мамбетакундун тез арада кайрадан илимий коомчулукка эркин кошулуусун жана КЭР менен Кыргызстандын заманбап илимий байланыштарын андан ары чыңдаган жекече көпүрө кызматын мындан ары дагы ырааттуу аркалашын тилейбиз.

**Сөз таануу жана фольклордук казына**

Профессор Мамбеттурду Мамбетакун кыргыз тилинен тышкары тектеш казак, уйгур, өзбек тилдерин жана ханзу тилин мыкты билгендиктен, заманбап кыргыз терминологиясы жаатында терең билимдүү адистерден болуп саналат, десек болот.

Ал Кусейин Карасаевдин сөздүктөрүн (анын ичинде Ч.Айтматов айткан “Карасай-сөздүктү”) да мыкты өздөштүргөн, өз эмгектеринде кыргыздардын Кытайдагы диалекттерине таандык терең байлыкты бөксөртпөстөн чагылдырып да келет.

Мамбеттурду Мамбетакун ар бир сөзгө астейдил маани берген адис. Ал Кыргызстанда акын Токтогул Сатылган уулунун сүйүүгө арналган даңазалуу ырынын бир сөзү бурмаланып айтылып жүргөнүнө көңүлүбүздү бурганы эсибизде. Маселен, Макебиз: Токтогулдун аксылык сулуу Алымканга арналган ырындагы “атка бир салган жүлдөйсүң” – деген ыр сабын “Атка бир салган дилдейсиң” деп ырдап жүрөсүздөр, деги дилди (жүрөктү) кантип эле атка салынчу жамынчы кылышсын! – деп күлгөнү эсте. (Мында “жүл” – айымдардын ээринин көрпөчөсүнүн үстүнөн салынчу өтө назик, жеңил жана кооз килемче же башка үлбүрөгөн жибек кездеме жабуу. – ТЧ). Бул жаатта ал Бишкектеги сыналгыда да чыгып сүйлөп айткан. Айтмакчы, ККАОнун Артыш аймагында Кара-Жүл деген аталыштагы кыргыз кыштагы да бар эмеспи.

Азыркы тапта алатоолук ырчы жана комузчу Нур Капарова айым сыяктуу далай өнөрпоздор Токтогул Сатылган уулунун “Алымкан” ырын аткарып жатканда Мамбеттурду Мамбетакундун сынын эске алышып, “жүлдөйсүң” деген сөздү туура айтып аткарышууда. Демек, Макебиздин сынын туура кабыл алган өнөрпоздор Ала-Тоодо да арбып барат.

#### **Тарых, этнография жана санжыра**

Бир катар кытайлык кыргыз айдыңдары көөнө доордон берки кытайлык жазма эстеликтердин кыргыздар тууралуу маалыматтарынын ханзуча тексттерин кыргызча котормосу менен чогуу бир эле китепке сыйдырып, 2014-жылы Үрүмчү шаарында жарыялашкан. Профессор Мамбеттурду Мамбетакун бул хрестоматиялык булак таануучулук жыйнактын башкы түзүүчү болду[11].

Бул эмитеден эле таберик болуп калган китепте кыргыз тилиндеги чыгыш таануу тармагы үчүн өзгөчө алгылыктуу ономастикалык жаңы табылгалар бар. Мисалы, көчмөн хун дөөлөтүндөгү өкүмдарды туюнткан “шанүй” сөзүнүн ордуна “теңиркут” сөзү, “Маодун шанүй”, “Чжичжи шанүй” ысымдарынын ордуна өкүмдардык даражасы кошуп айтылчу “Багтуг теңиркут”, “Тезек теңиркут” сыяктуу киши аттары жана башка аталыштык окуу варианттары сунушталган.

Биз менен маегинде да профессор Мамбеттурду Мамбетакун ханзу тилиндеги тарыхый аталыштарды кыргыз тилине так жазууда кызматташуу зарылдыгын баса белгилеп келди.

1990-жылдардын экинчи жарымында Мамбеттурду Мамбетакун таанымал германдык кыргыз таануучу, илим доктору Гундула Салк айым менен чогуу Кытайдын түндүгүндөгү айтылуу манжуриялык (хейлунжандык) фу-йү кыргыздарына илимий саякатка чыгып, тарыхый Манжурияда мекендеп калган бул кыргыздар тобу жөнүндө этнографиялык, фолклордук жана тил таануу жаатындагы баа жеткис эмгектерди биргелешип жазып, Батыш Европада англис тилинде жарыялашкан[19].

Мамбеттурду Мамбетакун кытайлык кыргыздардын санжыра айтуу өнөрүн да көңүл чордонунда кармайт. 2014-жылы 13-июлда бир катар кыргыз этнографтары профессор Мамбеттурду Мамбетакун менен чогуу айтылуу кытайлык кыргыз санжырачысы, кийин көзү өткөн Төлөк Төрөкан (Tölök Törökān uulu; 1932 – 2018) аксакалдын үйүнө барган элек[12].

Бул санжырачы аксакалыбыз ошол тапта КЭРдин ШУАРындагы ККАОнун Артыш аймагына таандык Кара-Жүл (Каражүл) айылынын курамына кирген Аңыз деген кыштакта

байырлап жаткан болчу. Профессор Мамбеттурду Мамбетакун Төлөк аксакалдын санжыралык варианты КЭРдеги илимпоздор тарабынан кылдат иликтенип жатканын бизге маалымдаган.

### **Өлөң таанууда дың казуу**

Мамбеттурду Мамбетакундун кыргыз адабият таануусуна жана фольклор таануусуна кошуп жаткан көөнөргүс салымдарынын бири – ак-тоолук (КЭРдин Чыгыш Памириндеги) кыргыздардын өлөң айтуу өнөрүн терең изилдөө болуп саналат. Анын баса белгилешинче, Теңир-Тоо кыргыздарынын арасында эч бир жолукпай турган, бирок Памирде (анын ичинде Ак-Тоодо) күнү бүгүнкүгө чейин кеңири таралган жанр – өлөң ырлары болуп саналат. Өлөң ырлары азыркыга чейин казак элинде жана Шибердеги айрым түрк тилдүү калктардагы элдик адабиятта сакталып келет, деп ал эскерте кетет.

Чынында да бул өлөң айтуу – азыркы тапта да оозеки адабият менен жазма адабияттын ой берметтерин жетик ыр саптары аркылуу калың элге төкмөлүк ыкмада жайылтуунун кереметтүү аргасы болуп кала берүүдө.

Профессор Мамбеттурду Мамбетакун казак жана уйгур көркөм адабиятын мыкты билгендиктен, алардагы кыргыз өлөңүнө окшогон фолклордук байлыкты терең аңдап, кыргыздардагы өлөң айтуу өнөрүн өзүнчө бир жанр катары системалуу изилдөө иштерине башат ачкан илимпоз болуп саналат. Ал өлөң жанрын иликтеп гана чектелбестен, дал ушул өнөр түрүн сактап калуу үчүн Кытайда мамлекеттик деңгээлде каржылык көмөк уюштурууга жетишкенин баса белгилөө зарыл.

Баса, КЭРдин Ак-Тоо аймагындагы 2014-жылкы илимий сапарыбыздын маалында ошол айтылган өлөңдөрдүн арасында ат-башылык Казыбек Мамбетимин уулунун каламына таандык саптарга окшоп кеткен ойлор учурагандыгын айтсам, профессор Мамбеттурду Мамбетакун бул оюмду туура көрүп, Казыбектин айрым ой учкундары да ооздон оозго, муундан муунга өтүп, азыркы кытайлык кыргыздарда кеңири таркалган өлөңдөрдө деле учурап калаары заманбап фольклордогу демейдеги көрүнүш экендигин ырастаган.

### **Манас таануудагы бараандуу ишмердиги**

Көп тарамдуу фолклор таануучулук иликтөөлөр жүргүзүп келе жаткан профессор Мамбеттурду Мамбетакундун эң бараандуу салымы, албетте, манас таануу багытына таандык. Макебиздин манас таануу жаатындагы өзгөчө маанилүү эмгектеринин бири Бишкекте да жарык көрдү[7]. Анын кытайлык кыргыз манасчылары жаатындагы бул жалпылама китеби да манас таануудагы өзгөчө саамалыкчыл эмгек болуп саналат.

М.Мамбетакун 2011-жылдын декабрынан тартып 2018-жылдын башына чейин Үрүмчү шаарындагы Шинжаң педагогикалык университетинде манас таануу багытындагы борборду жетектеп турду. Дал ошол кызматты аркалап жатып, ал Кытай Эл Республикасы менен Кыргызстандын илимий кызматташтыгын андан ары арттырып, манас таануу жаатында бир катар эл аралык илимий жыйындарды уюштуруп жүрдү. Ал өзү да шериктери менен чогуу Кыргызстандагы (Талас, Бишкек, Нарын, Жалал-Абат ж.б. шаарлардагы) манас таануу (анын ичинде жусуп мамы таануу[4; 5; 6]) эл аралык илимий жыйындарына жана Кыргыз каганатынын тарыхына арналган жана башка илимий шеринелерге ырааттуу катышып келди.

Мамбеттурду Мамбетакун 1994-жылдан тартып 2018-жылга чейинки аралыкта кытайлык манасчылардын чыгармачылыгын, кыргыз адабиятын жана кыргыз этнографиясын изилдөө үчүн КЭРдин ШУАРына барган ала-тоолук илимпоздорго данакер катары ырааттуу көмөк кылып жүргөнүн дурус билебиз. Анын чакыруусу менен этнограф, фольклор таануучу профессор Сулайман Кайыпов Шинжаң педагогикалык университетинде дарстар окуп кайтты.

XXI кылымдын онунчу жылдары Кытайдын Шинжаң педагогикалык университетине караштуу Манас” изилдөө борбору (ал кездеги жетекчиси — профессор Мамбеттурду Мамбетакун) жана башка кытайлык илимий институттар германдык таанымал окумуштуу, эпос таануучу, кыргыз тилин мыкты билген полиглот профессор Карл Райхлга баалуу сунуш менен кайрылышкан.

Алар Карл Райхл агадан “Манас” эпосунун Жусуп Мамайдын айтуусундагы вариантынын текстин кыргыз тилинен англис жана немис тилдерине которуусун өтүнүшкөн. Профессор Карл Райхл бул сунушту жан дили менен кабыл алып, Жусуп Мамай айткан “Манас” эпосунун бир катар бөлүмдөрүн англис жана немис тилдерине которуп, четинен жарыялай баштаган. Биз билгенден, профессор Райхлдын котормо ишинин басымдуу бөлүгү бүткөрүлдү. Тек, кыргыз жана немис тилдеринде бир том (2014) жана кыргыз жана англис тилдеринде эки том (2014, 2015) жарык көргөнүнөн жакшы кабардарбыз[15; 16; 17; 18]. 2018-жылдан кийин, сыягы, КЭРде анын котормосун жарыялоо ишине каржылык колдоо убактылуу токтотулуп калгандай. Албетте, профессор К.Райхл буга чейин жарыялоого үлгүргөн котормолорду каржылоону уюштурууга да Мамбеттурду Мамбетакундун зор эмгеги бар.

### **Айрым наамдар жана сыйлыктар**

Кытай Эл Республикасында Мамбеттурду Мамбетакундун илимий салымдары жогору бааланып, ал өз Ата Мекенинде бир нече сыйлыктарга арзыган. Алардын бири – анын 2000-жылы КЭРдин Шинжаң Уйгур автоном районунда “илимге эмгеги сиңген адис” деген наамга ээ болушу эле (ал кытайлык кыргыздардын ичинен алгачкы болуп ушул наамга арзыган). Андан мурда, 1996-жылы, ал КЭРдин илим жаатындагы жаштар сыйлыгына да татыган.

Албетте, коңшу Кыргызстанда дагы анын эмгеги дурус бааланып келет. Маселен, Мамбеттурду Мамбетакунга Бишкектеги Ишенаалы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин ардактуу профессору наамы берилген.

Азыркы тапта КЭРдеги Адыл Жуматурду, Токтобүбү Ысак кызы, Жумак Кадыр, Өргүл Жапар кызы, Макелек Өмүрбай Кармыштегин, Мамбетжума Мамбетакун, Амантур Абдырасул, Жаркын Турсун, Ву Жанжу, Сыйар Кален, Ысакбек Бейшенбек, Аскар Жунус, Аалы Сүйүнбай, Алымжан Абыкерим, Токтонур Аамат, Токтосун Асанбек, Токтокан Ысмайыл кызы, Амирбек Сатыбалды уулу, Токобай Бостонтегин, Мамбетайса Мамбеттурган, Эрзат Адыл уулу, Сайыпбек Аалы уулу, Тургуналы Турсунаалы уулу Мамай, ошондой эле сөөгү дунган, эти кыргыз Мухаммед Ху Чжэнхуа, манас таануучу ханзу илимпозу Лаң Йиң айым жана башка кыргыз таануучу айдыңдардын арасында Мамбеттурду Мамбетакундун аброю өзгөчө зор экендигин 2014–2015-жылдары өзүм күбө болгон элем. Бул коомдук урмат-сый – ар кандай расмий сыйлыктардан кем эмес баага арзыйт.

Айтмакчы, 2016-жылдын 2-сентябрында “Ата Бейит” эскерүү жайында эстеликтер тобунун ачылыш аземи болду. Бул эстеликтер тобу 1916-жылдагы кыргыз элинин орусиялык оторчуларга каршы кубаттуу улуттук боштондук көтөрүлүшү учурунда каармандык менен согушуп мерт тапкан жана ушул көтөрүлүш кандуу жазаланган соң башталган алааматтуу Улуу Үркүндө набыт кеткен бабаларыбызга багышталган. Ушул өзгөчө маанилүү эстеликтер тобунун биринде ташка чегилген төмөнкү саптар өзгөчө көңүл бурдурду.

*“Дүйнөгө ак калтакчан көрүндүк биз,  
Асмандан жарык болуп түгүлдүк биз.  
Чөп болдук жер тандабай өсө берген,  
Буруттай аалам кездик, чачылдык биз.  
Кырылып бара жатып тирилдик биз”.*

Бул ыр саптардын акыркы сабынан башкасы профессор Мамбеттурду Мамбетакундун “Биз” аттуу ырынан алынгандыгын белгилей кетелик.

Мында Мамбеттурду Мамбетакундун ырынын түп нускасындагы “сөгүлдүк биз” сөзүн “чачылдык биз” деген сөз айкашына алмаштыруунун, менимче, эч кажети деле жок болчу, анткени “сөгүлдүк” сөзү көп мааниге, анын ичинде “жиктелдик”, “ыдырадык” деген маңызга ээ. Булут – сөгүлөт, ыдырайт. Ал эми “Кырылып бара жатып тирилдик биз” деген кошумча сап – Кыргыз Республикасынын Эл акыны Шайлообек Дүйшеевге таандык. (Дал ушул “Биз” деген ырга Мамбеттурдунун өз агасы, кытайлык кыргыздардын белгилүү композитору Мамбетжума Мамбетакун элестүү обон чыгарган[12]).

Дегинкиси, Мамбеттурду Мамбетакундун ыры мамлекеттик чек аралардан кесип өтүп, төгөрөктүн төрт бурчундагы кыргыздардын арасында ырдалып келээрин, анын айрым таасын саптары Бишкектин түштүк-чыгыш ыптасындагы Чоң-Таштын дөңсөөсүндөгү “Ата-Бейит” эскерүү жайынын төрүндө түбөлүккө чегилип калгандыгы да өзгөчө символдук мааниге ээ көрүнүштөрдөн.

Кыскача корутундуласак, профессор Мамбеттурду Мамбетакундун чыгармачыл өнөрканасын ар тараптуу изилдөө иштери дагы да илимий коомчулукту алдыда күтүп жатышат. Анын илимий саамалыктарын иликтөө аркылуу XXI кылымдын башындагы кытайлык илимпоздордун кыргыз таануу жаатындагы жалпы салымдарын таразалоого огожо таба алабыз. Бир эле учурда көп кырдуу адис, фольклор таануучу, адабиятчы, ономаст, этнограф, манас таануучу, өлөң таануучу жана котормочу болгон Мамбеттурду Мамбетакундун ишмердиги жаш окумуштуулар үчүн өрнөк болоорунда шек жок.

#### **Колдонулган адабият тизмеси**

1. Акунов, Аалыбек. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991–2021) / Жооптуу ред. проф. Т.К.Чоротегин. – 2-бас, тол. ж-а оңд. – Бишкек, “Калем” басмасы, 2021. – 1040 бет, жадыбал., сүрөт., карталар.
2. Асанканов А. Жунго Шинжаң кыргыздары (Монография) / Сунуштуу редактор Макелек Өмүрбай; жооптуу редактор Токтосун Карыбек уулу. - Артыш: Кызыл-Суу Кыргыз басмасы, 2013. – 2+2+1+307 б., сүрөттөр.
3. Жуматурду, Адыл. Оозеки адабияттын теориясы жана манасчылык өнөр (Кытай кыргыздарынын материалдарынын негизинде) / Түзүүчү – Ч.Субакожоева; башкы ред. Т.Кененсариев, жооптуу редакторлор: проф. Т.А.Абдырахманов, проф. Т.К.Чоротегин. — Бишкек, 2020. — 414 б. – ISBN 978-9967-04-890-4.
4. Жусуп Мамай (1918-2014): Дастанда калган өмүр: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасы тууралуу илимий баяндамалардын ж-а макалалардын топтому / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), А. Эркебаев, ж.б.; “Мурас” фонду. - Бишкек: “Махprint” басмасы, 2015. - 232+iv б., сүрөт.
5. Жусуп Мамай жана түрк калктарынын эпостору: Кыргыз Республикасынын Баатыры, манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасына арналган IV эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. Бишкек шаары, 14.04.2017. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы / Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. – Бишкек: МахPrint басмасы, 2017. – 470+ii б., сүрөт.
6. Жусуп Мамай: Заманыбыздын залкар манасчысы: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына арналган илимий баяндамалардын жана макалалардын топтому / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), А. Эркебаев, ж.б. – Б.: “Махprint” басмаканасы, 2014. - 514 б., сүрөт.

7. Мамбетакун, М. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), М. А. Карыбаева, ж.б.; Баш сөзүн жазган жана басмага даярдаган илимий редактор Чолпон Субакожоева. - Бишкек: “Нур-Ас” басмасы, 2014. - 319 б. - “Мурас” коомдук фонду. – [“Тарых жана мурас” түрмөгү].
8. Субакожоева Ч.Т. Исследование эпоса "Манас" в Китайской Народной Республике // Неофилология. – Тамбов: Тамбовский государственный университет им. Г.Р.Державина, 2021. – Т. 7. – № 26. – С. 345–350. (Мында 348–349-бб. – Мамбеттурду).
9. Субакожоева, Ч.Т. Кытай кыргыздарындагы «Манас» эпосунун сакталуу жана өнүгүү тарыхы (Кызыл-Суу кыргыздарынын мисалында) [Текст] / Ч. Т. Субакожоева. Илимий ред. проф. Т. К. Чоротегин. – Бишкек: Оптима Текноложис, 2015. – 216 б.
10. Турдуева А.С. Кытайдагы кыргыздардын социалдык абалы (1950–1990-жж.). / Ред. Эгемберди Маанаев. – Бишкек, 2001. – 173 б.
11. Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу. – Үрүмчү, 2014. (Башкы түзүүчү : Мамбеттурду Мамбеттакун; которгондор: Макелек Өмүрбай, Мамбеттурду Мамбетакун, Кайрат Токонбай, Амантур Абдырасул, Сабыр Маметорозо, Адыл Жуматурду; даректерди тандагандар: Тиян вийжаң, Аскар Жунус, Жаркын Турсун, Мамбеттурду Мамбетакун, Гуй Бавли).
12. Чоротегин Т.К. "Дүйнөгө ак калпакчан көрүндүк биз". Мамбеттурду Мамбетакун алтымышта // Азаттык үналгысы. – 20.09.2025. – URL: <https://www.azattyk.org/a/33535504.html>
13. Чоротегин Т. Кытайлык чыгаан илимпоз Мамбеттурдуга ырааттуу колдоо керек // Азаттык үналгысы. – 15.11.2018. – URL: [https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan\\_china\\_xinjiang\\_2018\\_professor\\_mambetturdu-mambetakun/29557981.html](https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_china_xinjiang_2018_professor_mambetturdu-mambetakun/29557981.html) (Соңку учурда окулган күн: 20.9.2025)
14. Ысак кызы, Токтобүбү, Жуматурду уулу, Адыл. Залкар Манасчы Жүсүп Мамай / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), А.Акматалиев, ж.б.; илимий редактору Гүлзада Абдалиева. – Б.: “Принт Экспресс”, 2014. – 328 б.
15. Manas in der Version von Jüsüp Mamay. Übersetzt von Karl Reichl. Bd. 1. Publikationen des Xinjiang “Manas” Forschungszentrums 5. Beijing: China Intercontinental Press, 2014.
16. Manas in the Version of Jüsüp Mamay. Translated by Karl Reichl. Vol. 1. Xinjiang “Manas” Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press, 2014.
17. Manas in the Version of Jüsüp Mamay. Translated by Karl Reichl. Vol. 2. Xinjiang “Manas” Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press, 2015.
18. Reichl Karl. The Concept Of Early Kyrgyz History According To The Manaschy Jüsüp Mamay // Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдардагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында: Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган II эл аралык илимий жыйындагы баяндамалардын жыйнагы: 2013-жылдын 15-16-ноябры, Бишкек ш. / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), ж.б. - Бишкек: “Maxprint” басмаканасы, 2014. - 494 б. - “Мурас” коомдук фонду. – [“Тарых жана мурас” түрмөгү]. – Б. 47-53.
19. Turdu, Mambet; Salk, Gundula, "The Fu-Yu Gïrgïz and their past. Three stories collected in Manchuria during the Period of the Establishment of the People’s Republic of China". In:

- Turcica 30 (1998), pp. 287-296. – URL: [https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=article&id=2004303&journal\\_code=TURC](https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=article&id=2004303&journal_code=TURC) (Accessed on 20.8.2025)
20. Web. Facebook. Dabyt Abdylbary-uulu. – URL: <https://www.facebook.com/share/p/171P89Edru/>
21. Wikipedia. Мамбеттурду Мамбетакун. – URL: [https://ky.wikipedia.org/wiki/Мамбеттурду\\_Мамбетакун](https://ky.wikipedia.org/wiki/Мамбеттурду_Мамбетакун)

**Рецензент: тарых илимдеринин доктору, профессордун м.а. Абдалиева Г.К.**